Gertrudis A. M. Offenberg

Het graf van Maya en Merit in Sakkara

In februari van dit jaar ontdekten leden van een Brits-Nederlandse expeditie het graf van Maya, de opperschatbewaarder van de koning en zijn vrouw Merit. Hij was één van de hoogste ambtenaren van het Egyptische Nieuwe Rijk, ten tijde van de farao's Toetanchamon, Eje en Horemheb.
Een gesprek met drs. Jaap van Dijk, egyptoloog en één van de twee ontdekkers van het graf.

In een schemerige ruimte beneden in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden zit de Groninger Jaap van Dijk op een bankje voor de beelden van Maya en Merit. Onbewogen staren de figuren voor zich uit: Maya, Merit en een dubbelbeeld van hen samen.
Ze stammen uit een 3300 jaar oud graf, gelegen op de grote begraafplaats van Sakkara, even ten zuiden van Caïro.
Al meer dan 150 jaar zijn zij in het bezit van het RMO en kijken met een zweem van een glimlach vanuit hun rode nis dwars door de toeschouwers heen.
Prof. dr. H. Schneider, directeur van het museum:
'Het Leidse museum van Oudheidkunde heeft altijd grote belangstelling gehad voor de geschiedenis van Maya en zijn tijdgenoten, omdat het beschikt over veel en belangrijk bronnenmateriaal juist uit de periode waarin deze mensen leefden, de overgangstijd tussen de 18de en 19de dynastie, ca. 1325 v.Chr. In 1829 arriveerde in Leiden de collectie van Giovanni d'Anastasy. Deze verzameling van meer dan 6000 voorwerpen was kort daarvoor in Italië gekocht door luitenant-kolonel J. E. Humbert in opdracht van koning Willem I ten behoeve van het toen nog jonge en aan Egyptische kunst nog arme Rijksmuseum van Oudheden. Die collectie bepaalt nog steeds het aanzien van de Leidse verzameling en de pièces de résistance daarin zijn de meer dan levensgrote grafbeelden van het echtpaar Maya en Merit.'
De plaats waar deze beelden hebben gestaan, het bovengrondse gedeelte van de tombe van Maya, is al in 1843 ontdekt door een Pruisische expeditie onder leiding van de archeoloog Richard Lepsius. Zijn doel was het grafveld bij Sakkara, de necropolis van de belangrijke oude hoofdstad Memphis, in kaart te brengen. Hij trof resten aan van het bovengrondse gedeelte van de graftempel van Maya, de zogenoemde hypostyle hof, een open binnenhof met een zuilengalerij rondom. Van de vele reliëfs nam hij er een paar mee naar Berlijn en andere raakten verspreid over diverse musea ter wereld. Zelfs werden enkele reliëfblokken aangetroffen die gebruikt waren als funderingsmateriaal voor het nabijgelegen Koptische Jeremiasklooster.

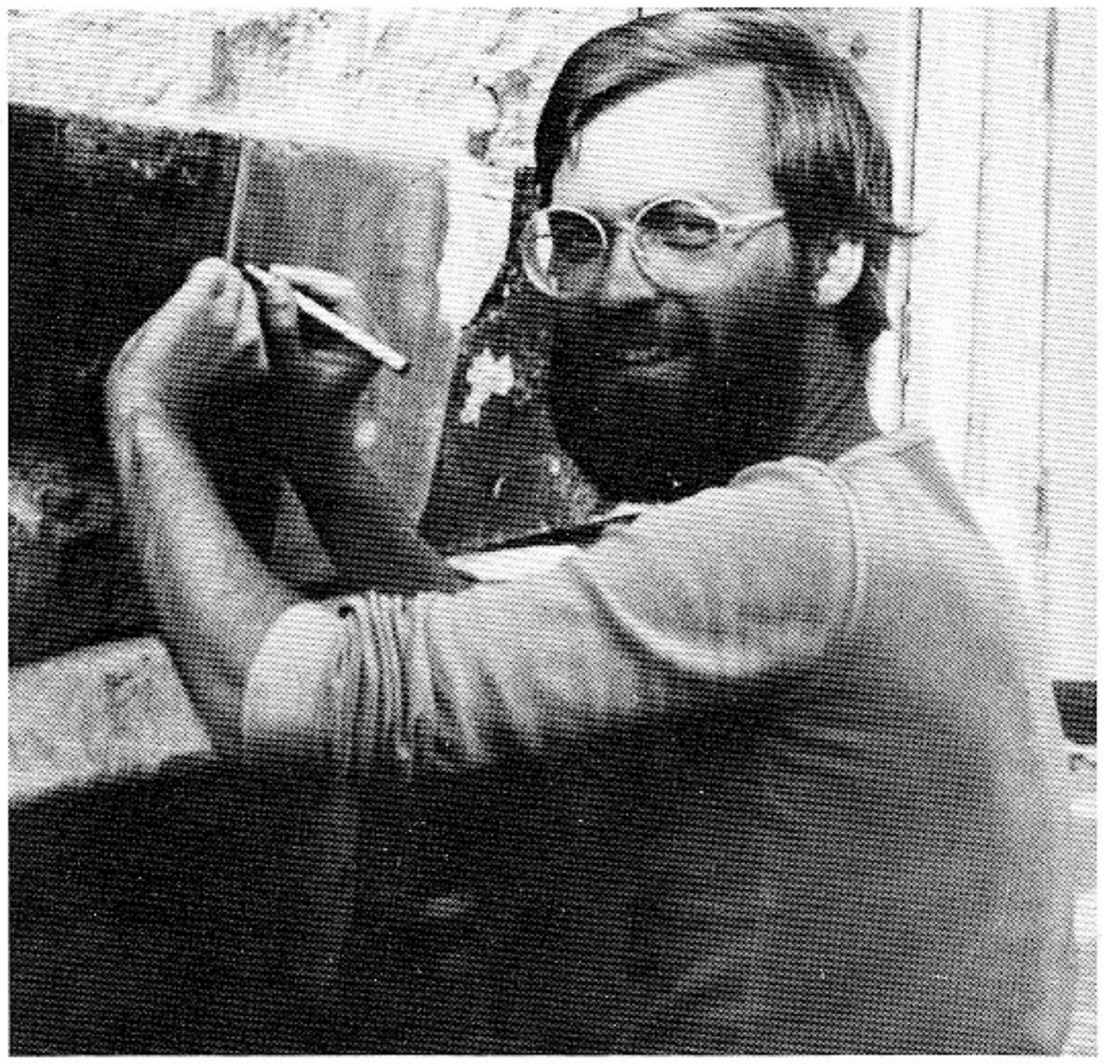

1. Egyptoloog Jaap van Dijk bezig met het kopiëren van de voorstellingen en teksten op een sarcofaag, vermoedelijk uit het begin van de 19de dynastie en gevonden in een van de schachten tussen de grafgebouwen van Horemheb en Ramose. (Foto Peter-Jan Bomhof, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, evenals de afbeeldingen 2 en 3.)

Lepsius liet alle reliëfs door een tekenaar vereeuwigen, maakte een plattegrond van de hypostyle hof en gaf op zijn overzichtskaart van de Memphitische necropolis de plek aan, waar hij Maya's graf had gevonden. Het ondergrondse, eigenlijke graf heeft hij dus nooit gezien. In de loop der tijden verdween alles onder het woestijnzand en tot 1975 keek geen mens er meer naar om. In dat jaar ging een nieuwe expeditie op zoek naar Maya's graf.

Wat was de doelstelling van die expeditie? En waarom was die Brits-Nederlands?
Van Dijk: 'Het RMO graaft al jaren in Egypte en begin van de jaren zeventig was het op zoek naar een nieuwe site. Een groot gedeelte van haar collectie stamt uit Sakkara en zoals u weet, is het tegenwoordig voor een museum niet meer in de eerste plaats om de stukken te doen, maar is men geïnteresseerd in de context, de wetenschappelijke informatie rond de stukken. De Egypt Exploration Society graaft al sinds decennia in Sakkara en de field-director (leider van de opgraving) dr. Geoffrey Martin is daar ook al zo'n twintig jaar bezig. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in de periode waaruit al deze stukken dateren, het eind van de 18de, tot het begin van de 20ste dynastie. Uit zijn jarenlange ervaring in Sakkara wist hij dat de plaats van herkomst ervan ergens op dat grafveld moest zijn te vinden. Op een egyptologencongres hebben dr. Martin en prof. Schneider van het RMO toen besloten samen een expeditie uit te rusten en met als doel dat uit te zoeken. De Egypt Exploration Society is een particuliere organisatie, die los staat van de universiteiten, maar haar wetenschappelijke leden betrekt zij wel uit die kringen. Dr. Martin is ver-

bonden aan het University College te Londen. De opgraving wordt gezamenlijk gefinancierd.'

Hoe bent u als Groningse egyptoloog bij deze expeditie gekomen?
Van Dijk: 'Ik ben uitgenodigd om deel te nemen. Ieder lid van zo'n expeditie heeft een specifieke taak en ik ben de filoloog van de opgraving, dat wil zeggen, dat ik me met de teksten bezighoudt, sinds 1981.
Met de kaart van Lepsius waarop de piramiden staan getekend, is het mogelijk om een punt te fixeren vanaf hun toppen, om de 'graafplek' te bepalen. Daar vond men toen in 1975 niet Maya's graf, maar dat van Horemheb, een generaal die later farao werd en onder wiens regering Maya ook opperschatbewaarder is geweest, na Toetanchamon en Eje. Het graf is nooit door Horemheb gebruikt, want toen hij farao werd, heeft hij natuurlijk een graf laten inrichten in het Dal der Koningen, waar alle farao's in die tijd begraven werden. Dat grafveld ligt bij de oude religieuze hoofdstad Thebe, het huidige Luxor. Het graf van Horemheb in Sakkara is wel gebruikt voor verschillende andere bijzettingen. Het is een enorm complex, dat vanaf vier loodrecht in de rotsbodem gehakte schachten kurketrekkend met vele gangen en ruimtes de diepte ingaat.'

Hoe en wanneer werd het graf van Maya ontdekt?
Van Dijk: 'Naast het graf van Horemheb ligt dat van Tiya, de zuster van Ramses II en haar man. Het graf van Maya kon aan alle zijden van Horemheb liggen; aan de noordkant liggen ook twee kleine graven en een groter graf, dat van Ramose, een legerofficier. Via een schacht in de noordoosthoek van de binnenhof van dit graf zijn we langs een doorbraak in één van de ondergrondse kamers terechtgekomen in een ruimte met prachtige reliëfs. Het onverwachte van de vondst was dat de hiëroglyfen de naam van Maya en zijn vrouw onthulden. Nieuw was ook, dat die ondergrondse ruimte zulke schitterende reliëfs bevatte. Dat was in Horemhebs graf niet het geval. Wij weten nog niet of dit komt, omdat het onvoltooid is gebleven, of een ontwikkeling is in de grafarchitectuur. Zo vonden wij na twaalf jaar min of meer toevallig toch nog het graf van Maya.'

Hoe is de algemene opzet van het graf?
Van Dijk: 'Eigenlijk kunnen we dat nog niet zeggen; verwacht wordt dat het net zoiets is als het graf van Horemheb. Zo'n graf voor een zeer hoog geplaatst persoon bestaat bovengronds meestal uit een pyloon, dat is een poortgebouw, bestaande uit twee torens naast een ingang. Dan volgt een open hof met zuilengalerij en vervolgens een aantal grafkapellen. Bij Horemhebs graf waren twee binnenhoven en daarna een doorgang met beelden en drie cultuskapellen, ook met beelden.
Via schachten, uitgehakt in de rots, kom je dan in het ondergrondse deel, dat uit een aantal kamers bestaat en waar zich ook het eigenlijke graf, dus de bijzetting, bevindt. Bij Horemhebs graf waren dat vele ruimtes, waarvan wij vaak de functie niet weten, omdat ze niet gedecoreerd zijn en dus niets over het gebruik loslaten. Waarschijnlijk dient een groot aantal als magazijnruimte voor de grafgiften, maar Horemhebs graf was, net zoals de meeste graven, leeggeroofd, dus daar viel ook niets uit af te leiden. Hooggeplaatste figuren kregen, net als de farao's alles mee wat zij in het hiernamaals nodig konden hebben.'

Is Maya's graf representatief voor Sakkara?
Van Dijk: 'Absoluut niet. Graven zoals die van Horemheb en waarschijnlijk ook Maya zijn slechts mogelijk voor de allerhoogste elite van het land: een paar mensen direct onder de farao. Zo'n complex is heel kostbaar en bijna niemand kon zich dat permitteren.
Een doorsnee graf bestaat alleen uit een open hof zonder zuilen en drie cultuskapellen, waarvan de middelste enkele zuiltjes be-

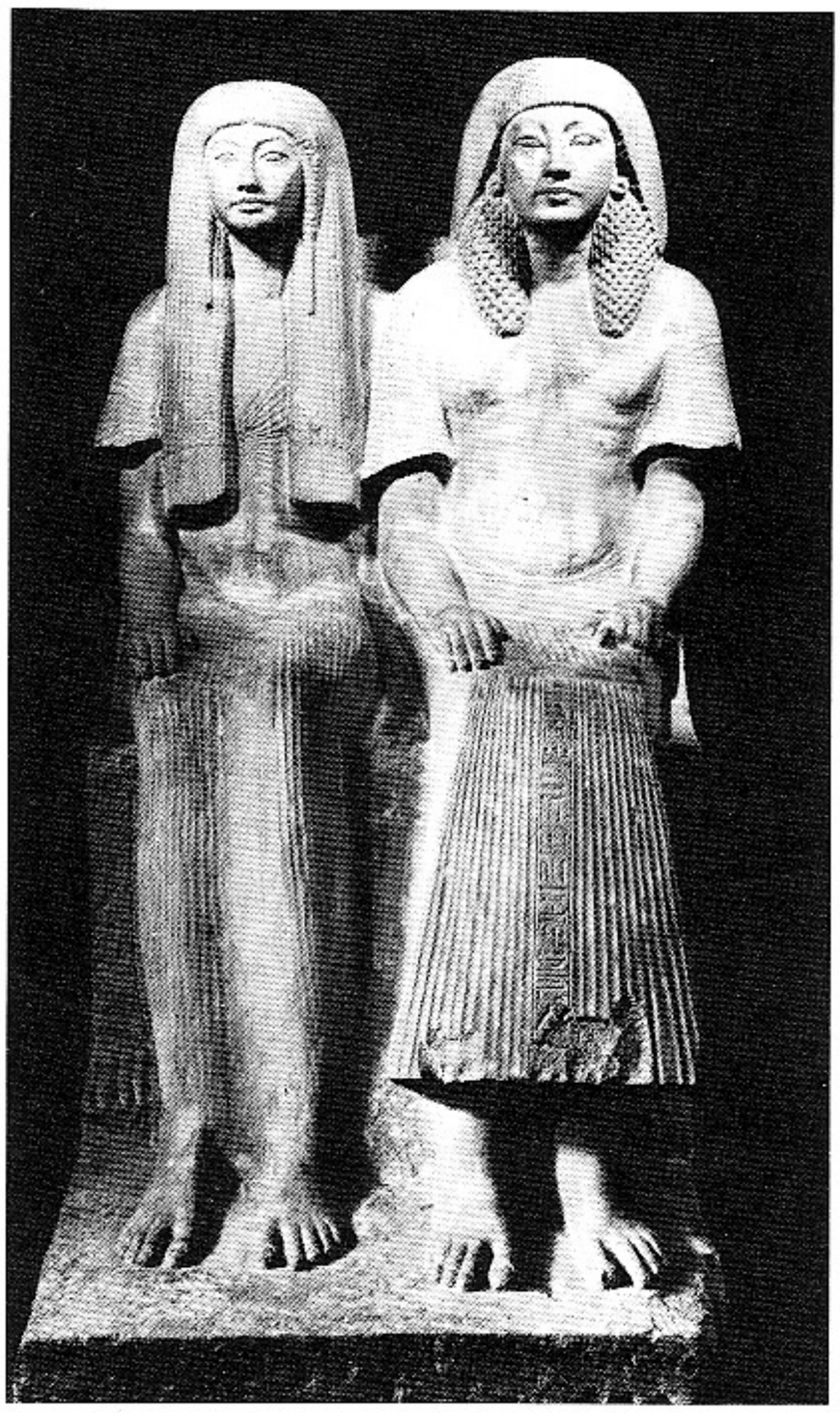

2. Het dubbelbeeld van Maya en Merit in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

3. Het kortgeleden ontdekte graf van Maya.

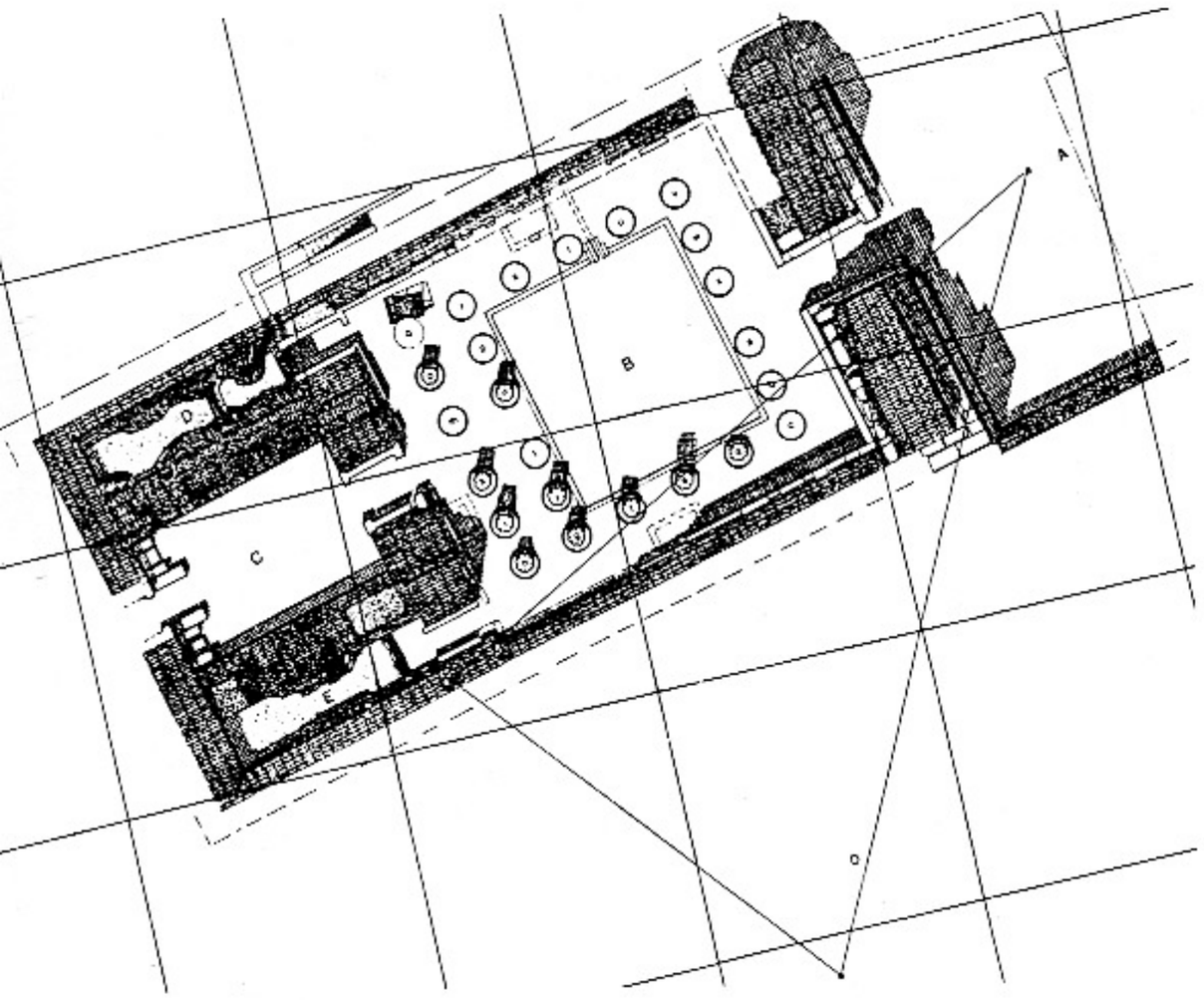

4. Plattegrond van het graf van Horemheb: een zelfde opzet wordt verwacht bij Maya's graf. (Uit G. T. Martin, 'Excavations at the Memphite tomb of Horemheb, 1975: preliminary report', in: 'Journal of Egyptian archeology' 62, 1975.)

zit. Midden in dit hof daalt dan een schacht af naar het ondergrondse deel, slechts twee of drie kamers. Dat hangt natuurlijk ook af van het aantal personen dat begraven moet worden. De bovenbouw fungeert als dodentempel. Deze opzet vind je gedurende ongeveer 200 jaar, ruw geschat vanaf Amarna tot aan Ramses V (= 1350–1150 v.Chr.).'

Volgt de grafdecoratie een vaststaand programma?
Van Dijk: 'Daar kunnen wij nog geen antwoord op geven, omdat nog te weinig graven bekend zijn. Inderdaad vind je op de deurdoorgang bijna altijd een zonnehymne en tegen de achterwand van een grafkapel staat meestal een grote stele, waarop de dode met vrouw en familie in aanbidding voor de god Osiris staat. Daarvóór werden dan de dodenoffers gebracht. In de faraograven is de decoratie van religieuze aard: allerlei citaten en afbeeldingen uit heilige teksten. In het graf van Horemheb is geen stele maar een beeld gevonden. Op de schets die Lepsius van Maya's graf maakte, is ook een beeld te zien. Misschien staat dat er nog, want Lepsius heeft het niet meegenomen.'

Waar kunnen de beelden die het Leidse museum bezit, gestaan hebben?
Van Dijk: 'Dat is een open vraag. Toen Lepsius zijn kaart tekende, waren de beelden al in Leiden. Misschien stonden ze tegenover het exemplaar dat Lepsius zag, of in de grafkapellen: bij Horemheb stonden ook beelden in de doorgang van de tweede hof naar de cultuskapellen. Wij hebben nog bijna niets gezien van Maya's graf. De bovenbouw ligt helemaal onder het zand en ondergronds stuitten wij in die kleine ruimte met reliëfs op een lange gang vol puin, waar doorheen nog diverse gedecoreerde kamers te zien waren. Werkplannen? Wij maken gewoon af waar we mee bezig waren en beginnen dan aan Maya's graf. Ieder jaar moet trouwens opnieuw toestemming worden gevraagd aan de Egyptische autoriteiten om te graven.'

In de overvloedige publiciteit rondom de ontdekking van Maya's graf lag de nadruk op Maya als schatbewaarder van Toetanchamon. Zijn officiële titel luidde 'directeur van het Goud- of Schathuis', de hoogste ambtenaar op het gebied van de staatsfinanciën, wellicht vergelijkbaar met onze minister van financiën.
Daarbij was Maya 'directeur van alle bouwwerkzaamheden van Farao' en in die functie had hij de leiding van de aanleg van het graf van de jonggestorven farao Toetanchamon. De schatten die Carter in 1922 in dat graf aanschouwde, waren daar ooit onder Maya's toezicht bijeengebracht.
Prof. dr. Schneider: 'Onder de regering van Eje wist Maya zich in al zijn functies te handhaven en onder diens opvolger Horemheb beleefde zijn carrière een hoogtepunt. Maya restaureerde tempels en graven, organiseerde de bouw van twee pylonen in de tempel van Karnak en maakte plannen voor de grote Hypostyle Zaal in die tempel. Ten slotte kwam onder zijn supervisie ook het farao-graf van Horemheb tot stand.'
Verder is weinig van Maya bekend: men weet niet of hij vóór Toetanchamon al een hoge functie bekleedde, zelfs zijn sterfdatum is onbekend. Merit zijn echtgenote, die hem in het Leidse dubbelbeeld liefdevol omarmt, wordt in de inscripties 'tempelzangeres' genoemd. Op de vraag of er van haar gegevens zijn, schudt Jaap van Dijk ontkennend zijn hoofd. De benaming 'tempelzangeres' blijkt een stereotype titel, die heel veel vrouwen van hoge ambtenaren dragen. De betekenis ervan is nog niet precies bekend.
De opgraving in Sakkara kan misschien antwoorden geven op deze en andere vragen. Bijvoorbeeld op de volgende: heeft Maya ook een graf in Luxor?
In het boek *Das Grab des Horemhebs im Tal der Könige* zegt E. Hornung: 'Er ist der einzige hohe Beambte Horemhebs der sich neben seinem Grab auf dem Residenzfriedhof von Saqqâra vielleicht auch ein Grab in der thebanischen Nekropole vorbereiten liesz.'

Wat vindt u van die hypothese?
Van Dijk: 'Dat is een heel intrigerend probleem. Er is in Thebe

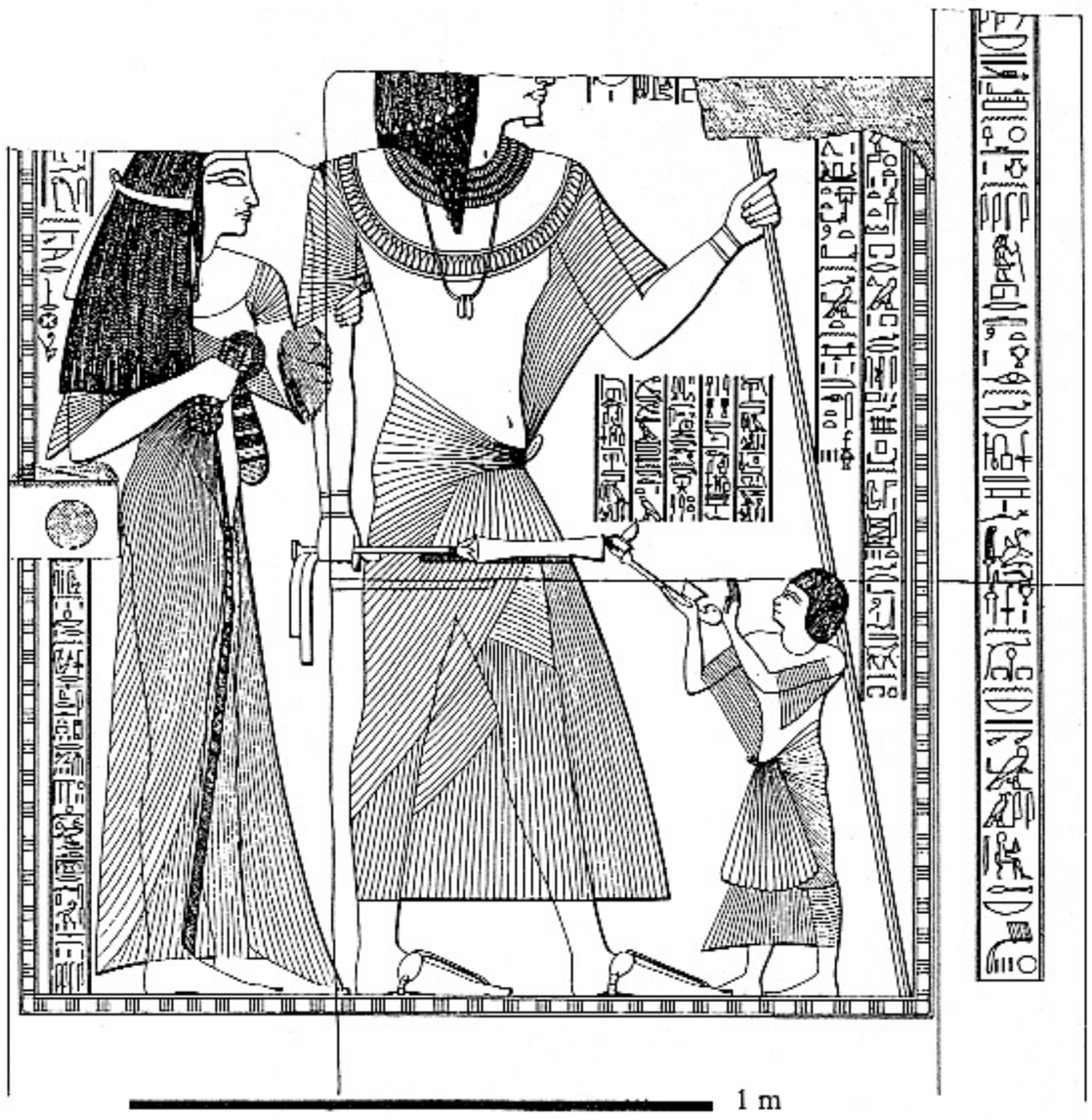

5. Reliëf uit de nog niet opgegraven bovenbouw van het graf met Maya en Merit, en Nahuher, Maya's broer, die hen bewierookt. (Uit E. Graefe, 'Das Grab des Schatzhausvorstehers und Bauleiters Maya in Saqqara', in: 'Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abt. Kairo', Bd. 31, 2, 1975, evenals afbeelding 6.)

inderdaad een graf dat aan een zekere Maya wordt toegeschreven. Maar Maya is in Egypte een heel gebruikelijke naam en de Memphitische Maya en deze Thebaanse hoeven dus niet dezelfde persoon te zijn. Mij persoonlijk lijkt het onwaarschijnlijk. Aan de titulatuur kun je het ook niet aflezen, want vaak overlappen titels elkaar en soms worden niet alle titels op één plaats genoemd. Neem bij voorbeeld deze beelden van Maya in het Rijksmuseum van Oudheden: op de schort van zijn kleding staat een gedeelte van zijn titels. Als we het daarmee moesten doen, wisten we van heel veel andere titels niets af. Dat bemoeilijkt de zaak natuurlijk. Zelfs de functie van 'schatbewaarder van Toetanchamon' komt nergens in zijn titels voor, terwijl hij dat wel was.
Maya wordt algemeen 'de schatbewaarder van de koning' genoemd, en wij weten dan dat dat onder anderen Toetanchamon is geweest. In Amarna is ook een graf van Maya, althans daar heet hij May zonder a, maar dat is een variant in de Egyptische spelling die veel voorkomt. In dit graf is nogal veel weggehakt dus dat maakt het probleem niet duidelijker. Er wordt gespeculeerd dat Maya oorspronkelijk in de Amarnaperiode wel mee verhuisd is met het hof naar Amarna. Toen is hij in ongenade gevallen en na de val van Achnaton, wanneer Toetanchamon en Horemheb farao worden, weer in zijn oude functies hersteld. Zolang wij niet zeker weten of het één en dezelfde Maya is, kun je daar niets met zekerheid over zeggen.

Er is nog een ander interessant probleem. Van alle Egyptische necropolen – elke stad van belang had zijn eigen begraafplaats – zijn die van Memphis/Sakkara en Thebe/Luxor de belangrijkste en de meest bekende. De bloei van zo'n necropool hangt natuurlijk samen met het belang van de stad in een bepaalde periode. Thebe was in de tijd van het Nieuwe rijk de hoofdstad van Egypte. Daar zijn dan de bekende rotsgraven met wandschilderingen die tegenwoordig de 'graven der Edelen' worden genoemd. De necropool van Memphis was al belangrijk vanaf de tijd der piramidebouwers en daarvoor. In het Middenrijk en het begin van het Nieuwe Rijk was zij daarentegen niet zo belangrijk; dat verandert aan het eind van de 18de dynastie en het is merkwaardig, dat aan het eind van die 18de dynastie de hooggeplaatste ambtenaren zich niet meer in Thebe maar in Memphis laten begraven. En de vraag waarom, is nog steeds niet opgelost. Bij onze opgraving is dat ook een belangrijke vraagstelling: wat doen die graven daar? Vaak wordt gezegd, dat na de Amarnatijd Memphis het administratieve centrum is van Egypte. De hoge ambtenarij had daar zijn dagelijkse werk en liet zich daarom in Memphis begraven. Maar volgens mij is dat een onbewezen stelling en er wordt ook heel verschillend over gedacht. Zelfs die positie van Memphis als administratief centrum is nog omstreden. Ik denk zelf dat het te maken zou kunnen hebben – maar dat is volstrekt hypothetisch – met de necropolis van Memphis als religieus centrum. Dat een bepaalde elite genoeg geld en status bezat om zich ver weg van haar woonplaats te laten begraven op een plek die al vanaf de eerste dynastie zo belangrijk was. De dodengod van Memphis heet Pta-Sokar-Osiris en deze god wordt vanaf het midden van de 18de dynastie steeds belangrijker. Zelfs in de dodentempels van Thebe wordt de cultus van Pta-Sokar-Osiris steeds prominenter. In wezen is het dus een kip-of-ei vraag: waarom is die god nu zo belangrijk in de Thebaanse tempels geworden? Komt dat omdat Memphis weer belangrijker is als hoofdstad, maar je kunt ook zeggen dat de toenemende prominentie van die Memphitische godheid gestimuleerd heeft dat de hoge ambtenarij zich in de stad van die god lieten begraven.
Ik zelf denk dat laatste, maar ik kan het nog helemaal niet bewijzen.
Boeiend is ook de vraag in welke volgorde de necropolis van Memphis is bebouwd. Wat wij tot nu toe hebben gezien wijst

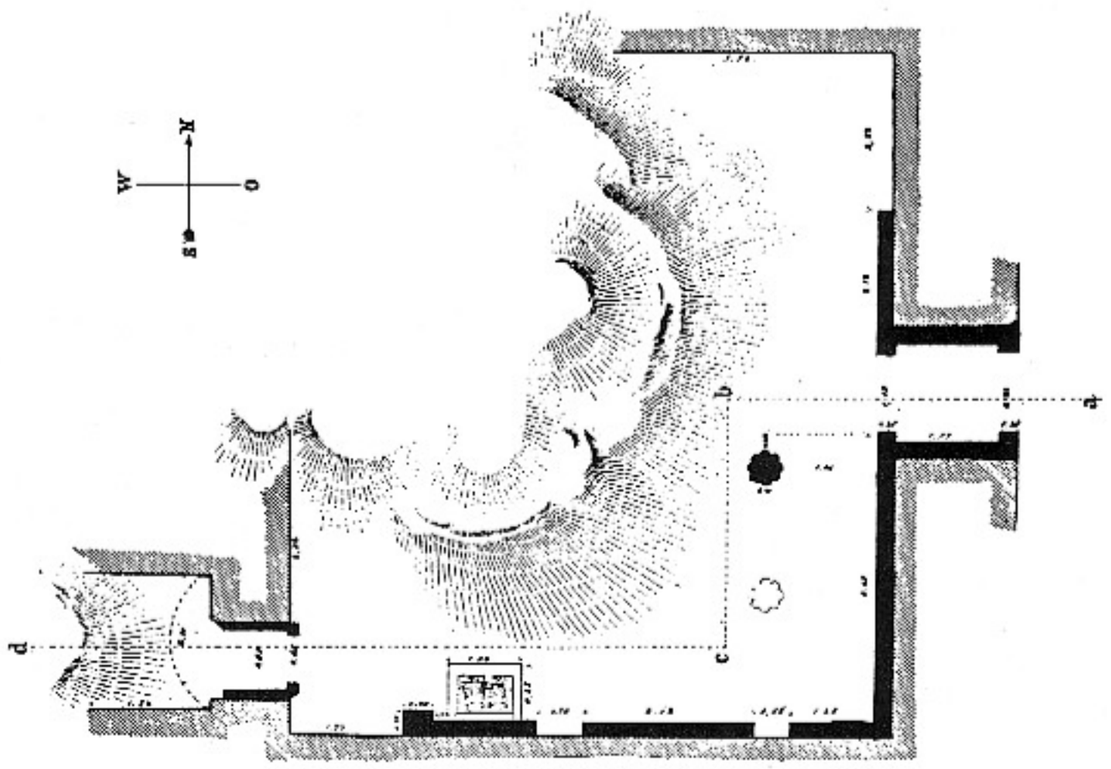

6. Plattegrond van de Hypostyle Zaal van Maya's graf, zoals Lepsius die in 1843 aantrof.

erop dat eerst de hele grote graven werden gebouwd in het midden van het terrein – waarschijnlijk op een natuurlijke verhoging, een heuvel of zo – dan krijg je met enige tussenruimte de graven van Maya en Horemheb en dat gaat met de grotere graven zo door. Later worden dan de tussenruimtes van de vrijliggende graven volgebouwd met kleinere graven van mensen die zich niet zo'n groot graf konden permitteren en een klein stukje grond inpikten.'

Ten slotte iets over de arbeidspositie van de egyptoloog Van Dijk. In de meeste artikelen over de ontdekking van Maya's graf werd met vette letters vermeld 'werkloze archeoloog'. In verband met de bezuinigingen van minister Deetman van Onderwijs en Wetenschappen worden per 1 januari 1988 Groningen, Amsterdam en Utrecht 'opgeheven' als plaatsen waar men de Egyptologie als hoofdvak kan studeren. De bijvakstudie blijft wel gehandhaafd, maar voor de hoofdvakstudie moet men vanaf die datum naar Leiden. Als gevolg van die inkrimping is drs. Jaap van Dijk in 1985 ontslagen als medewerker aan de Universiteit van Groningen. Zijn hoogleraar prof. dr. H. te Velde heeft nu het genereuze aanbod gedaan in deeltijd te willen werken om zijn medewerker in staat te stellen weer aan de slag te kunnen. De ontdekking van Maya's graf deed Van Dijk 'werkend met behoud van uitkering'.

Is het aanbod van prof. Te Velde nog van kracht?
Van Dijk: 'De Groningse Universiteit heeft zijn voorstel in principe aangenomen maar, zoals dat mooi heet: het is nog niet geëffectueerd. Dus ik heb die baan nog niet en wacht rustig af.'

Voor onderzoek, conservering en eventueel restauratie van Maya's graf zijn nog enkele jaren nodig. De arme bevolking van Sakkara vaart daar wel bij, want veertig mannen en jongens werken op de opgraving, die hopelijk ook Van Dijk uiteindelijk een baan zal opleveren.